

Langs het Ludgerpad

De erfenis van kerken in onze tijden

drs. Pia Verhoeven, erfgoed specialist Museum Catharijneconvent, Utrecht

Ik zal vandaag spreken over het behoud van kerkelijk erfgoed in onze huidige tijd, waar mogelijk toegespitst op de kerken gelegen lang het Ludgerpad, het wandelpad lopende van Zutphen naar Aalten.

Het begrip erfgoed is natuurlijk heel breed. Om het behapbaar te houden richt ik mijn verhaal vandaag op het religieuze erfgoed dat zich in de kerken bevindt, oftewel de historische interieurs, de aankleding van kerk en de bijzondere voorwerpen en meubelen die zich in de kerken bevinden. Ik spreken over de pracht van deze Nederlandse kerkinterieurs, maar ik zal het met name hebben over de kwetsbaarheid van deze interieurs, zeker in onze huidige tijd van secularisatie en kerksluiting.

Hier ziet u een kleine stukje van een interieur, met een afbeelding van Ludger. Hij is uitgebeeld als bisschop, in zijn handen een kerkmodel, aan zijn voeten twee ganzen. Het fragment is afkomstig van de preekstoel uit de St. Michaëlskerk te Zwolle en gemaakt door Friedrich Mengelberg omstreeks 1900. Deze Michaëlskerk werd in 1965 afgebroken. Beelden uit de kerk werden toen verkocht. Dit reliëf is gekocht door het Aartsbisschoppelijk Museum, de voorloper van museum Catharijneconvent en op die manier in onze collectie gekomen. Feitelijk is het reliëf op deze manier gered. Er werd in die tijd helaas nogal achteloos met het erfgoed omgesprongen. Het religieus erfgoed mag zich gelukkig de laatste jaren verheugen in een stijgende belangstelling.

Laat ik eerst Museum Catharijneconvent eens naar voorstellen, zodat u enige context heeft. We zijn het nationaal museum voor christelijke kunst en cultuur. We zijn gevestigd in een prachtig middeleeuws kloostergebouw in Utrecht. Ons gebouw grenst aan de kathedraal van het Aartsbisdom Utrecht, de Catharinakathedraal, van oudsher uiteraard onderdeel van het kloostercomplex. Wij beheren een prachtige collectie kunstwerken, daterend van de middeleeuwen tot de huidige tijd, waarmee we de geschiedenis van het Christendom in Nederland vertellen.

Onze voornaamste publieksactiviteit is het maken van tentoonstellingen. Ik wil u vandaag echter geen rondleiding geven door het museum, maar u meenemen naar mijn eigen werkterrein: het Nederlands christelijk kerkinterieur

De foto's op de dia tonen de O.L.V. van Lourdeskerk in Mariëvelde, een interbellumkerkje uit 1933 en een prachtig gesneden beeld van Anna en Maria uit de Martinuskerk in Baak. Dit beeld werd in 1909 vervaardigd door de beeldhouwer Ferdinand Langenberg uit Goch. Het overgrote deel van het Nederlandse religieuze erfgoed bevindt zich namelijk niet in musea, maar in de kerken en kloosters zelf, waar het wordt gebruikt en bewaard.

Museum Catharijneconvent heeft een aparte afdeling die zich bezig houdt met dit bijzondere erfgoed buiten de museummuren: de afdeling Erfgoed in Kerken en Kloosters. Wij houden ons onder meer bezig met het inventariseren; het in kaart brengen het kerkelijk erfgoed en het maken van cultuurhistorische waardebeoordelingen, daar zal ik straks meer over vertellen.

Ikzelf ben voornamelijk werkzaam voor het rooms-katholieke Aartsbisdom Utrecht, dat grotendeels de provincies Utrecht, Overijssel en Gelderland beslaat. Het omvat gebieden waar de H. Ludger heeft gemissionieerd. Wij werken als museum Catharijneconvent overigens voor alle traditioneel christelijke kerkgenootschappen, ook voor protestantse en gereformeerde kerken. Vanwege mijn eigen katholieke werkterrein zijn de voorbeelden die ik vandaag toon afkomstig uit katholieke kerken. Ik keer eerst met u terug naar Utrecht.

Ludger is, naar men aanneemt, geboren in Zuilen, nu een wijk van Utrecht. In Zuilen is men Ludgerus niet vergeten. In 1924 werd in Zuilen, aan de Amsterdamsestraatweg, een nieuwe kerk gebouwd, gewijd aan de H. Ludger. Het was een forse neogotische kerk die ook wel de dom van Zuilen werd genoemd. In deze kerk werd een van de zijaltaren gewijd aan de kerkpatroon. Voor dit altaar werd in 1950 een groot Ludgerbeeld gemaakt door de beeldhouwer Leo Jungblut. Wegens teruglopende kerkbezoek werd de Ludgeruskerk gesloopt in 1977. Het beeld verhuisde naar het parochiecentrum dat werd ingericht tot Ludgerkapel. In 1999 werd deze Ludgerkapel verbouwd tot zusterklooster, onder de naam Cenakelklooster en moest het beeld weer verhuizen. Het beeld werd verplaatst naar de tuin van de Jacobuskerk, een kerk uit de vijftiger jaren, ook in Zuilen. Deze kerk werd vervolgens in 2017 aan de eredienst onttrokken en het beeld werd toen bij de zijgevel van het eerder genoemde Cenakelklooster geplaatst. In pakweg 70 jaar is het beeld dus al drie keer verhuisd, maar wel nog steeds in Zuilen te zien.

In 1955 verkreeg de Ludgerkerk in Zuilen een kostbaar geschenk; een relik van hun patroonheilige. Dit was een geschenk van Bernardus Alfrink, toen nog hulpbisschop van Utrecht. Het relik was door een eerdere Aartsbisschop van Utrecht, Henricus van de Wetering, in 1910 ontvangen van kardinaal Fischer, Aartsbisschop van Keulen. Er werd een prachtige schrijn gemaakt door het Utrechtse atelier Brom, bezet met edelstenen en voorstellingen uit het leven van Ludgerus. Achter het relik is een echtheidscertificaat van kardinaal de Jong bevestigd.

Voor deze relikhouder moest ook een nieuwe plek worden gevonden na de sluiting van de Ludgeruskerk. De schrijn werd toen door de parochie meegenomen naar de het parochiecentrum, dat werd ingericht als Ludgeruskapel. Toen deze kapel in 1999 werd verbouwd tot zusterklooster werd de schrijn in bruikleen gegeven aan de zusters. De schrijn is wordt daar nu nog steeds bewaard.

Deze twee voorbeelden maken gelijk duidelijk hoe het erfgoed tegenwoordig op drift raakt. Het zal u helaas niet ontgaan zijn, dat het voortbestaan van veel kerken en kloosters in Nederland momenteel ernstig wordt bedreigd. Door de secularisatie, de voortdurende terugloop van het aantal kerkgangers en de vergrijzing van kloostergemeenschappen zal voor veel kerken en kloosters de komende jaren een andere bestemming moeten worden gezocht. Het komt zelfs voor dat kerkgebouwen worden gesloopt.

Zoals gezegd werd de Ludgeruskerk in Zuilen in 1977 gesloopt. Veel mensen vinden dat nog steeds heel jammer. Maar steeds vaker is sloop gelukkig niet aan de orde en worden er herbestemmingen voor de kerkgebouwen gevonden.

Ook hier in de Oost-Achterhoek, zullen de komende jaren de nodige kerken hun deuren sluiten, waaronder diverse kerken gelegen aan het Ludgerpad, zoals Mariënvelde en de katholieke kerk in Aalten. Nederland heeft meer dan 6.000 kerkgebouwen. Volgens schattingen van de kerkeigenaren zelf zullen tussen de 1.800 en 4.800 kerken hun deuren moeten sluiten. Dan hebben we het over zo'n 30 tot 80 procent van alle kerkgebouwen.

Dat heeft gevolgen voor de kerkinterieurs; voor al die duizenden losse religieuze voorwerpen die zich in deze kerken bevinden moeten herbestemmingen worden gezocht als het gebouw een andere functie krijgt.

Deze interieurs worden momenteel nauwelijks beschermd. De overheid heeft een lijst met beschermde cultuurgoederen, maar in dit Register staan slechts 66 collecties of afzonderlijke topstukken in kerken en kloosters vermeld. In de redengevende beschrijving van een Rijksmonumentaal kerkgebouw of klooster wordt het interieur vaak niet of nauwelijks genoemd. Dat geldt al helemaal voor de roerende stukken. Al met al zijn kerkinterieurs met hun kostbaarheden voor het grootste gedeelte vogelvrij. Geen goed nieuws maar wel de alledaagse realiteit.

Gelukkig is er ook veel positiefs te melden. Er gebeurt namelijk momenteel heel veel rondom dit religieuze erfgoed. Dat begon in 2008 het *Jaar van het Religieus Erfgoed* en sindsdien is de aandacht eigenlijk niet verslapt, ook niet vanuit de overheid. Veel mensen hebben een speciale band met een kerkgebouw, zelfs als ze niet gelovig zijn. De kerk is immers vaak letterlijk het middelpunt van een dorp of stad. Zeker als een kerk dreigt te verdwijnen zien we dan ook veel lokale initiatieven ontstaan om kerkgebouwen te behouden voor de toekomst. Het sluiten van een kerkgebouw betekent immers niet per definitie dat het gebouw voor de gemeenschap verloren gaat.

Het feit dat veel partijen zich eigenaar voelen van een religieus gebouw (de kerk is van ons allemaal), neemt niet weg de feitelijke eigenaren, meestal het katholieke parochiebestuur, of protestantse kerkbestuur natuurlijk de grootste last draagt. Zij zijn niet alleen verantwoordelijk voor een goede herbestemming voor het gebouw, maar ook voor het financieel gezond houden van parochie of kerkelijke gemeente. Veel kerkbesturen staan in dat opzicht voor een hele grote opgave.

Kijk alleen al naar de omgeving van Doetinchem, de Maria Laetitia parochie. Dit is een hele grote parochie met maar liefst 15 kerklocaties. De afgelopen jaren zijn er al 10 kerken gesloten en herbestemd. Heel typerend voor de situatie in veel parochies. Het is ook zeker niet zo dat al het erfgoed even belangrijk is, maar hoe kunnen we er nu voor zorgen dat het belangrijkste erfgoed voor de toekomst wordt bewaard?

Op de afdeling Erfgoed in Kerken en Klooster van Museum Catharijneconvent zijn we daar dagelijks mee bezig, toegespitst op de interieurs van de kerken, die we uiteraard wel bekijken in samenhang met het gebouw. Vaak zijn ze in dezelfde stijl vervaardigd of in dezelfde periode. Het accent binnen onze afdeling ligt de laatste jaren dan ook vooral op het begeleiden van kerksluitingen en ervoor zorgen dat belangrijk erfgoed uit deze kerken voor de toekomst wordt veiliggesteld.

Dat doen wij op twee manieren:

- met praktische ondersteuning aan de kerken en kloosters
- met publieksprojecten om een breder draagvlak te creëren voor het behoud van dit erfgoed.

Wij staan kerken met raad en daad terzijde over allerlei kwestie inzake hun interieurs. Allereerst geven we advies. We adviseren kerken op het gebied van behoud en beheer van hun collecties. In zekere zin zijn we een soort 'vliegende conservatoren' we gaan het veld in, bezoeken de kerken en geven advies over bijvoorbeeld restauraties van objecten, juist manieren van opbergen en schoonmaken.

Hoe moet bijvoorbeeld oud zilver gepoetst worden? Misschien liever niet met Vim, wat we helaas in het verleden nog wel eens tegenkwamen. Hoe moet oud textiel het best bewaard worden? Sommige kerken hebben zeventiende-eeuwse en achttiende-eeuwse priestergewaden in hun kasten hangen. Plastic stomerijhoezen zijn bijvoorbeeld prima om je eigen kleding in te bewaren, maar als textiel moet worden bewaard voor de eeuwigheid is het geen goed idee. Daarnaast geven we ook onderzoeksadvies: hoeveel afbeeldingen van de H. Ludger zijn er bijvoorbeeld in Nederlandse kerken? Waar gingen de voorwerpen heen van Kerk X toen deze in 1984 gesloten werd? Ons archief bevat hierover een schat aan informatie.

Onze tweede hoofdtaak is het inventariseren van het kerkelijk erfgoed.

We brengen de inventaris van een kerk eerst in kaart, in woord en beeld. Dat is de basis van alle andere werkzaamheden. Pas als we weten wat er is, kunnen we onderzoek doen, de voorwerpen in een context plaatsen en beoordelen of het waardevol is. Een kerkeigenaar moeten eerst weten wat hij nou eigenlijk in huis heeft. Bij het inventariseren worden wij geholpen door een vast team aan vrijwilligers. Tijdens inventarisaties controleren we niet alleen de kerk zelf, maar ook berggruimten zoals zolders en kelders. Soms ontdekken we heel bijzonder objecten. Het werk is net schatgraven.

U kunt zich voorstellen dat dit voor 6.000 kerken een enorme klus is. Gelukkig is er in het verleden al veel werk verricht. Al vanaf de jaren zeventig wordt het roerende bezit van de Nederlandse kerken en kloosters systematisch vastgelegd. Er is inmiddels een archief opgebouwd waarin de inventarissen van 4.500 kerken worden beschreven. Inmiddels is een groot gedeelte van dit archief digitaal toegankelijk en ontsloten. Deze databank wordt door het museum beheerd.

In de huidige tijd worden objecten, door de vele fusies en sluitingen, nogal eens verplaatst van kerk A naar kerk B. Om te voorkomen dat we het zicht verliezen op waardevolle voorwerpen en te voorkomen dat ze verloren gaan heeft Museum Catharijneconvent een speciale database ontwikkeld genaamd Kerkcollectie Digitaal. Onze erfgoedsspecialisten gebruiken dit systeem zelf om de collecties te inventariseren, maar nieuw aan dit systeem is dat niet alleen wij, maar ook de kerkeigenaren gebruik kunnen maken van deze databank.

Binnen de kerken speelt momenteel erg veel rondom sluiting en verplaatsing van erfgoed. We hebben de hulp van de eigenaren nodig om het behoud en beheer beheersbaar te maken en te houden. Bij de ontwikkeling van de database hebben we dan ook rekening gehouden met het feit dat het door veel verschillende mensen zal worden gebruikt. Het kerkbestuur, de koster of een enthousiaste vrijwilliger kan zelf gegevens invoeren en foto's toevoegen. Het is een eenvoudige manier om een inventaris op te stellen en bij te houden. Kerken kunnen dus zelf aangeven als een object verplaatst wordt binnen de diverse locaties van één parochie. Op deze manier ontstaat een overzicht op nationaal niveau, van cruciaal belang om keuzes te maken voor de toekomst, vooral bij kerksluitingen. Dan moet worden bepaald wat belangrijk genoeg is om te bewaren we en wat niet.

Als een inventarisatie is afgerond wordt er aansluitend een advies geschreven over wat nu de belangrijkste objecten zijn binnen dit specifieke kerkinterieur. Deze belangrijkste objecten noemen we de 'kerncollectie' van een kerk.

Bij een dergelijke waardering van de inventaris worden allerlei aspecten meegewogen, allerlei soorten waarden: Uiteraard de kunst- en cultuurhistorische waarde van de objecten, denk aan de schilderijen en sculpturen in de kerk, maar er wordt ook gekeken naar devotieele waarden of meer emotionele waarde voor de kerkgemeenschap of omgeving.

Een negentiende-eeuws pastoorsportret is misschien kunsthistorisch gezien niet zo belangrijk, maar heeft juist veel waarde voor de geschiedenis van het dorp, zeker als het om de bouwpastoor gaat.

Het kan ook gaan om een combinatie van verschillende waarden. In de Mauritiuskerk te Silvolde bevindt zich het beeld van de Bedrukte Moeder Gods van Varsseveld. Dit houten beeld dateert uit omstreeks 1500 en zou afkomstig zijn uit de middeleeuwse kerk van Varsseveld. Het beeld wordt toegeschreven aan de befaamde beeldsnijder Arnt van Zwolle en heeft een hoge kunsthistorische waarde. Het beeld heeft echter ook veel betekenis voor de lokale gemeenschap, niet omdat het zo oud is, maar omdat mensen bij dit beeld troost zoeken bij Maria, door bijvoorbeeld een kaarsje aan te steken. Na de sluiting van de kerk is het beeld in bruikleen overgedragen aan de nieuwe eigenaar. De kerk is nu van een plaatselijke coöperatie en wordt multifunctioneel gebruikt. Het beeld staat nog steeds in de Mariakapel en heeft zijn functie voor de lokale gemeenschap kunnen behouden.

Na inventarisatie is deze waardering cruciaal. Een waardering is feitelijk een selectie en zo weet de kerkeigenaar welke voorwerpen aandacht en zorg verdienen en welke niet. Als de voorspellingen over kerksluitingen waarheid worden, komen de komende jaren ruim 300.000 voorwerpen vrij. We moeten dus inzetten op de zorg voor de echt belangrijke voorwerpen.

Na deze waardering van het erfgoed krijgen kerken die gaan sluiten ook nog een herbestemmingsadvies. In dit advies wordt aangegeven wat er idealiter met de belangrijke objecten zou moeten gebeuren. Zo wordt aangegeven welke objecten bij voorkeur in het gebouw achter moeten blijven omdat ze bijvoorbeeld onderdeel zijn van het historisch interieuresemble. Andere objecten zijn juist heel belangrijk voor de plaatselijke historie, zoals vaandels van broederschappen en vakverenigingen en kunnen het beste worden overgedragen aan een plaatselijke vereniging of heemkundekring.

Sommige echt belangrijke objecten, waarvoor geen goede bestemming kan worden gevonden binnen de parochie, kunnen het beste worden overgedragen aan een museum. Dit is bijvoorbeeld gebeurt bij drie houten beelden uit de kerk van Terborg. Het gaat o.a. om een middeleeuws Mariabeeld, en een middeleeuws beeld van de H. Cunera van Rhenen. Omstreeks 1925 werden deze beelden gerestaureerd door het atelier van de befaamde Cuypers in Roermond. Zij leverden in die periode een nieuw Maria-altaar aan de kerk met daarin een centrale plaats voor het Mariabeeld. De originele beschildering werd toen helaas van het beeld verwijderd. Cunera mocht van atelier Cuypers haar identiteit niet behouden: Cunera werd veranderd in een engel. Het atelier voegde vleugels toe en bovendien maakten ze er nog een tweede engel bij, zodat Maria voortaan geflankeerd werd door engelen. Op het moment dat een herbestemming moest worden gezocht voor de beelden, heeft Museum Catharijneconvent de parochie geadviseerd de beelden waar mogelijk bij elkaar te houden zodat deze bijzondere restauratiegeschiedenis ook later nog getoond kan worden.

Nu bleek dat het Stadsmuseum te Rhenen al langer op zoek was naar een beeld van Cunera, van oudsher de stadspatroon van Rhenen. Na de reformatie waren er in Rhenen echter geen restanten van de stadspatroon overgebleven. In 2018 benaderde het museum de parochie, die besloot om Cunera in langdurig bruikleen te geven, onder voorwaarde dat het museum beide andere beelden, de Maria en de engel, ook in de collectie opnam. Dit gebeurde ook.

Naast de kerncollectie telt een gemiddelde kerkinventaris ook de nodige minder belangrijke voorwerpen. Om kerken te helpen een nieuwe kerkelijk herbestemming te vinden voor deze

overtollige delen van hun inventaris faciliteert het museum het platform 'Vraag en Aanbod'. Dit platform fungeert als een soort marktplaats voor kerkelijke goederen. Hier kunnen kerken hun overtollige objecten aanbieden aan andere kerken of kerkelijke instellingen. Je kunt als particulier dus niet reageren op de objecten. Het is ook met nadruk niet commercieel: objecten worden om niet of tegen een symbolisch bedrag overgedragen. Laatst werd zo een Lourdesmaria met Bernadette herbestemd op een marinebasis in Curaçao. Een van de vlootaalmoezenier had gemerkt hoe groot de Mariadevotie op Curaçao is. Nu steken de jonge mariniers een kaarsje op bij een Nederland Mariabeeld.

Dat was heel in het kort een beschrijving van de praktische ondersteuning rechtstreeks gericht op de kerken. Daarnaast proberen we juist ook het bredere publiek te attenderen op het belang van Nederlandse kerkinterieurs. Nederlanders gaan in het buitenland, als ze op vakantie zijn, vaak kerken bezoeken, maar dat doen heel weinig in Nederland zelf. Veel mensen weten niet wat onze Nederlandse kerken te bieden hebben.

Die onbekendheid komt ook door het feit dat Nederlandse kerken buiten de kerkdiensten om bijna niet open zijn. Het is juist belangrijk is dat men deze interieurs zelf kan bekijken en ervaren en daarom hebben wij een aantal kerken bekender en toegankelijk gemaakt voor het grote publiek. Voor 15 kerken hebben we het afgelopen jaar publiekspresentaties gemaakt onder de noemer "Het Grootste Museum van Nederland". Bijna al deze gebouwen zijn gewoon in gebruik voor de eredienst. Het Catharijneconvent creëerde een extra bezoekerservaring, uiteraard in volledige samenspraak met de kerkeigenaren. We besloten op alle locaties duidelijker aan te geven dat deze kerk ook cultureel bezocht kan worden. Denkt u hierbij aan borden en banieren aan de buitenkant en aan een bezoekers balie en informatie borden binnen bij de ingang. Daarnaast werd voor alle locaties een publieksbegeleiding gemaakt. Voor elke locatie maakten we een audiotour en een folder. Recentelijk zijn de Walburgiskerk in Zutphen en de Grote Kerk in Zwolle toegevoegd aan het grootste museum van Nederland.

Om voor iedereen duidelijk te maken dat wij hier in Nederland ook fantastisch mooie kerken hebben, hebben wij in 2016 het initiatief genomen om een boek te maken waarin we 100 belangrijke Nederlandse kerkinterieurs beschrijven en tonen door middels van nieuw beeldmateriaal. Het boek was een samenwerking met de Rijksdienst voor Het Cultureel erfgoed en de kerkgenootschappen. 52 specialisten hebben meegewerkt aan dit boek om de teksten te schrijven en we hebben 1 fotograaf de opdracht gegeven alle interieurs te fotograferen. Het boek is een staalkaart geworden van de diversiteit die er in Nederland te vinden is op gebied van kerkinterieurs. Kerken dus uit alle perioden, alle gezindten binnen de joods-christelijke traditie en verspreid over de diverse provincies. De eerste oplage verkocht heel goed en inmiddels is zelfs de derde druk verschenen.

Tot slot toon ik u één van de prachtige interieurs uit het boek, het interieur van de Willibrorduskerk in Vierakker. Deze kerk uit 1870, gelegen aan het Ludgerpad, herbergt één van de best bewaarde neogotische dorpskerkinterieurs van heel Nederland. De bewoners van het dorp Vierakker gingen van oudsher ter kerke in Wichmond, een zeer oud kerkelijk centrum waarvan de stichting teruggaat tot de H. Ludger. De prachtige kerk van Vierakker kan worden gezien als erfenis van deze apostel van de Friezen en de Saksen, reden te meer om er zuinig op te zijn.

Ik dank u voor uw aandacht.